

עבודה זרה מה-מו **קובץ אור ישראל גיסן תשס"ד** **בענין: היאך נבנה בית המקדש בהר המוריה**

משה שווערד

כידוע, בית המקדש נבנה בהר המוריה. אולם מבחינה הלכתית עלינו לברר היאך נעשה כן. לכאורה, לפי כללי הגמרא בעבודה זרה, היה אסור להם לבנות את בית המקדש עליה.¹

כתוב במשנה במסכת עבודה זרה (דף מה.):

הנכרים העובדים את ההרים ואת הגבעות הן מותרין ומה שעליהן אסורין שנאמר לא תחמוד כסף וזהב עליהם רבי יוסי הגלילי אומר אלהיהם על ההרים ולא ההרים אלהיהם אלהיהם על הגבעות ולא הגבעות אלהיהם ומפני מה אשירה אסורה מפני שיש בה תפיסת ידי אדם וכל שיש בה תפיסת ידי אדם אסור אמר רבי עקיבא אני אובין ואדון לפניך כל מקום שאתה מוצא הר גבוה וגבעה נשאה ועץ רענן דע שיש שם עבודת כוכבים.

ועיין רש"י (ד"ה הן מותרין) שכתב "ההרים עצמן מותרין לחצוב אבנים מהן ולזריעה דמחובר לא מתסר כדנפקא לן (לקמן) מאלהיהם על ההרים ולא ההרים אלהיהם כדדריש ר' יוסי הגלילי."

ומהגמ' מבואר, דאע"פ דהגוים עבדו כל הר והר בארץ ישראל, מ"מ אין הרים אלו אסורים בהנאה (דמחובר אינו נאסר בהנאה).

אולם עיין בגמ' (דף מ"ו:) דאיתא "בעי רמי בר חמא המשתחוה להר אבניו מהו למזבח יש נעבד במחובר אצל גבוה או אין נעבד במחובר אצל גבוה." כלומר, שיש ספק אם הר שנעבד לע"ז מותר להשתמש בו במקדש אע"פ שמותר בהנאה. והרמב"ם (הלכות איסורי המזבח פרק ד הלכה ז) פסק לחומרא שכתב "המשתחוה להר אף ע"פ שהוא מותר בהנאה הרי אבניו אסורין למזבח וכן המשתחוה למעיין הנובע בארצו הרי מימיו פסולין לנסך." ואם כן, יש לשאול, מכיון שהגוים עבדו כל הר בא"י, והדין הוא דאע"פ דהר שנעבד מותר בהנאה, מ"מ היא אסור לגבוה, וא"כ איך בנו בה"מ על הר המוריה.

ובאמת כן שאלו התוספות (דף מה. ד"ה כל מקום שאתה מוצא הר גבוה) "בירושלמי פריך מבית הבחירה ומסיק ע"פ נביא נבנה שם."

ודברי תוספות מבוססים על הקושיא ותירוץ של הירושלמי במסכת עבודה זרה (דף כא:). וכתוב שם: "תני רבי בורקי קומי ר' מנא מלמד שלא הניחו הכנענים לא הר ולא גבעה שלא עבדו עליו. ולא כן סברנן מימר דבר שיש בו רוח חיים אף על פי שאינו אסור להדיט אסור לגבוה בית הבחירה איכן נבנה ע"פ נביא ויעל דוד כדבר גד אשר דיבר ביד ה'." כלומר, שהיה קשה לירושלמי, איך בנו את בית הבחירה על הר המוריה, הלא הר המורי היה נעבד לע"ז, ואסור לגבוה.

הירושלמי תירץ ע"פ נביא. "והפני משה הסביר "שהתיר לו בשם המקום ב"ה." כלומר, דאע"פ שבאמת עבדו הר המוריה, מ"מ הקב"ה- על ידי נביא- שינה את הדין, והתיר להם לבנות בה"מ עליה.

אולם עיין בישמח משה (פרשת וירא) שהקשה דמכיון דבה"מ הוי בית עולמים, איך יכול נביא להתיר דבר זה לדורות, והא אין לנביא להתיר דבר אלא לשעה,² ולא לדורות! וזה לשונו "ומיהו קשה דהר המוריה הוא בית עולמים, ולא יתכן היתר על פי נביא רק לפי שעה וכמבואר ברמב"ם פ"ט מהלכות יסודי התורה (ה"ג), כמו שאכתוב בפסוק (דברים ה כה) הטיבו כל אשר דברו. וצריך לומר דהדבור היה שלא נעבד, והבן."

תירוץ הוא, דכונת הירושלמי היא שבא הנביא לומר שבאמת הגוים לא עבדו את הר המוריה (כל' לא שנעבד ומ"מ מותר, דבאמת אילו היתה נעבד- ודאי אסור לגבוה). ור"ל שהנביא לא התיר בניית המקדש על הר המוריה, אלא שהודיע לדוד שבמציאות לא נעבד הר זה, ולכן מותר לבנות בה"מ עליה.

אולם עדיין עלינו לברר, דא"א לומר שכונת הישמח משה שבאמת הגוים לא עבדו את הר המוריה עד זמן הבנין, דלכאורה הוא כנגד הכלל דהגוים עבדו כל הר והר בארץ ישראל. אלא, כמבואר בדבריו (ויתבאר להלן), צ"ל דהנביא רק אמר שלא נעבד עד זמן מסויים, ואף שלאח"כ, היה נעבד, לא נאסר. אך גם תירוץ זה אינו מסביר לנו מדוע הגוים באמת לא עבדו את הר המוריה.

¹ ובנוגע לשאלה מאיפה לקחו אבנים לבנות המזבח, עיין בספר בית שמואל על מס' ע"ז (דף מ"ה.).

² ועיין בחתם סופר עה"ת (שמות כ"ה:ט) על הפסוק ככל אשר אני מראה אותך את תבנית המשכן ואת תבנית כל כליו וכן תעשו. שרש"י פירש וכן תעשו 'לדורות' כלומר שצריכים לעשות את כלי המקדש כמו כלי המשכן. והרמב"ן השיג עליו מפני ששלמה המלך שינה ממה שהיה במשכן. והחתם סופר הקשה איך היה שלמה יכול לשנות מתבנית שדקדק הקב"ה, אפילו על ידי נביא. והוא מחדש שהכונה של הפסוק היא 'לקולא אתי, שנוכל לשנות הבנין והכלים בכל פעם ופעם עפ"י מראה השי"ת לנביאי הדור אע"ג דבשאר מצות התורה אין שומעים לנביא לשנות כ"ש, מ"מ מצוה זו דבנין בהמ"ק וכליו מעיקרא הכי ניתנה בתנאי שישתנה עפ"י מראה. "וכונתו, שרש"י צודק שהפסוק הוא חייב לדורות, אולם החיוב הוא לשמוע לנביאי הדור שמגלים רצון ה' בתבנית הכלים, וזה הקיום של "ככל אשר אני מראה אותך... וכן תעשו." וזהו כונת רש"י "לדורות." ויוצא ששני בתבנית הכלים אינו יוצא מין הכלל של אין לנביא רשאי להתיר דבר אלא לשעה, אלא שבאמת כל דין תבנית כלים הוא יוצא מן הכלל מפני שיכול להשתנות בכל דור. וכן הוא בשו"ת חת"ס (או"ח ס' רח). ועיין עוד בתפארת ישראל מס' מידות פ"ג אות יג.

ויש עוד אחרונים שבאו לתרץ הקושיא שלנו. בשו"ת חת"ם סופר (או"ח סי' ר"ח) הביא מרבו הרב נתן אדלר: "ומרי הגאון החסיד שבכהונה מו"ה נתן אדלר כ"ץ זצ"ל פי' עפ"י מדרש רבה פ' וירא וירא את המקום מרחוק שראוהו מקום ולא הר והתפלל אברהם אבינו אין כבודו של מלך לשכון בעמק ונעשה הר אשר יאמר היום בהר ה' יראה יע"ש נמצא קודם שניתן הארץ לאאע"ה ה' עמק ולא העמידו שם ע"ז.³

הרב נתן אדלר תירץ על פי מדרש⁴ ותירוצו הוא שכאשר הקב"ה צוה לאברהם אבינו לילך 'להר' המוריה, הקב"ה לא קרא לזה הר, אלא 'מקום', מכיון דעדיין לא היה שם הר. ורק לאחר שאברהם אבינו התפלל, שאינו לפי כבודו של הקב"ה לשכון בעמק, אז הקב"ה עשה נס, והמקום נהפך להיות הר. ומכיון שלא היה שם הר, בטח שלא נעבד ולא נאסר. הנה, הרב נתן אדלר תירץ למה הגוים לא עבדו הר המוריה, דלא היה הר עד זמן אברהם אבינו.

ועיין בס' חנוכה התורה פ' וירא שג"כ תירץ כן:

ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה אשר יאמר היום בהר ה' יראה: הפסוק הזה הוא קשה כמו שהאריכו בו המפורשים... והנה אמרו רבותינו ז"ל דהר המוריה בקעה היה ורמזו רמזו לו הקב"ה ונעשה הר גבוה. לפי זה יש לומר דהכי פירושו ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה וקשה הא קיימא לן דאין לך הר וגבעה שלא נעבד שם עבודה זרה ומחובר אסור לגבוה. ומתירץ הפסוק אשר יאמר היום בהר ה' יראה. היום דייקא רצה לומר דהיום נעשה הר על ידי שרמזו לו הקב"ה... דאלו קודם לכן בקעה היה ולא נעבד שם עבודה זרה מעולם.

וכונתו, כמו כונת הרב נתן אדלר, אלא שהוא מדייק מדכתיב "אשר יאמר היום בהר ה' יראה" - דהפסוק מדגיש לנו שרק נהפך להיות הר בו ביום.

ועיין עוד בספר ישמח משה (שם) שתירץ ע"פ מדרש תנחומא:

עוד נ"ל לפרש על אחד ההרים אשר אומר אליך, על פי מאמר רז"ל הנ"ל דכל מקום שאתה מוצא הר גבוה וגבעה נישאה, בידוע שעבדו שם ע"א ומחובר נאסר לגבוה וכמו שכתבתי לעיל, ועל פי דאיתא בתנחומא (וירא סי' כ"ב) על הפסוק וירא את המקום מרחוק, שהיה אותו מקום עמוק, ואמר אין כבוד של מלך בכך, ורימזו ית"ש להרים סביבותיו ונתקבצו ונעשה הר. ונמצא דלא הוי הר גבוה וגבעה נשאה, רק מכמה הרים קטנים נעשה הר אחד גדול, ואם כן אין בו משום נעבד, ולכך עבד קב"ה ניסא, ולא בחר באיזה הר מכבר דהרי לא עבד קב"ה ניסא למגנא (עיין ברכות נ"ח ע"א), אלא על כרחך מהאי טעמא. והיינו על אחד ההרים, ר"ל על זה אחד שהוא מן ההרים רבים, אשר אומר שיהיה כן אליך בשבילך שתקריב עליו ועדיין לא נעשה, ואין בו משום לתא דע"א, והבן כי נכון הוא בס"ד:

ולדברי המדרש תנחומא הקב"ה צירף הרים קטנים ביחד לעשות הר גדול, הר המוריה. והגוים לא עבדו הרים קטנים, ולכן לא נאסר ההרים הקטנים, וגם הר המוריה שבא מהם, מותר. ולכן אמר הקב"ה לאברהם אבינו העלהו (יצחק) "על אחד ההרים אשר אמר אליך". כלומר, על הר אחד שהוא בא מן ההרים קטנים רבים, אשר אני "אומר" שיצטרפו "אליך", ר"ל בשבילך, כדי שיהיה מותר לך להקריב יצחק שם, שעד כאן לא נעבד.

ועדיין צ"ע, שהרי מבואר בגמ' שהגוים עבדו כל הר בא"י, ולכן, אע"פ שעד זמן אברהם אבינו לא עבדו את הר המוריה, בטח שעבדו אותו לאח"כ, וא"כ למה לא נאסר אח"כ. וקשה להסביר ש"על פי נביא" אומרת לנו שלא נעבד עד זמן בנין בית, שזה כנגד הכלל בגמ' שהגוים עבדו כל הר בא"י.

ובאמת הרב נתן אדלר הסביר דבזמן העקדה הקב"ה נתן הר המוריה לאברהם אבינו (שהוריש אותו לב"י), ולכן אע"פ דהגוים באמת עבדו את הר המוריה לאח"כ, מ"מ מכיון דאין אדם אוסר דבר שאינו שלו, לא נאסר. ואילו דבריו (שהביאם החת"ס): נמצא קודם שניתן הארץ לאאע"ה ה' עמק ולא העמידו שם ע"ז וכשנעשה הר שוב כבר הוחזק א"י לאברהם ולא יוכלו לאסור אותו והר ואמר על זה נצטער דהע"ה אם אתן שנת לעיני לעפעפי תנומה עד אמצא מקום לה' משכנות לאביר יעקב פי' כי ידע כל ההרים בחזקת ע"ז ונאסרים לגבוה וע"כ צריך למצוא מקום לה' שאינו הר אלא מקום ואיך יהי זה משכנות לאביר יעקב הא אין כבודו לשכון בעמק עד שבא נביא וגילה הסוד איזה הר ה' בתחלה עמק ונעשה הר והיינו דירושלמי ע"פ נבי' נבנה אלו דבריו זצ"ל ודפח"ח.

הרב נתן אדלר הוסיף להסביר שזו היתה בעיית דוד המלך. דוד ידע שהגוים עבדו כל הר בא"י, וגם ידע שצריך לבנות בה"מ על הר. לכן אמר "אם אתן שנת לעיני לעפעפי תנומה עד אמצא מקום לה' משכנות לאביר יעקב", שידע שצריך למצוא 'מקום' ולא 'הר' כדי שלא יהיה אסור משום נעבד. ומ"מ, דוד ג"כ ידע ש'מקום' אינה ראיה להיות משכנות לאביר יעקב. עד שבא נביא וגילה היסוד דעד זמן נתינת הר המוריה לאברהם אבינו, ההר ההוא לא נעבד ולא נאסר, דלא היה הר, ולאחר שניתן לאברהם אבינו, אע"פ שנעבד, מ"מ אינו נאסר דאין אדם אוסר דבר שאינו שלו.

³ וכן הביא בשו"ת חת"ם סופר ביו"ד סי' רל"ג:

אנב אשמיעוהו מה ששמעתי מפה הקדוש מו"ה נתן אדלר זצ"ל במ"ש תוס' בע"ז פ' כ"ה במתני' כל מקום שאתה מוצא הר גבוה וגבעה נשאה בידוע שיש שם ע"ז וכ' תוס' בירושל' דמקדש היכן נבנה למ"ד שנעבד במחבר לגבוה ות' בירושל' ע"פ נביא נבנה שם ופי' מורי זצ"ל הנ"ל ע"פ מדרש וירא את המקום מרחוק שראה אותו מקום עמק ולא הר והתפלל ואמר אין כבודו של מלך לשכון בעמק ונעשה באותו היום הר אשר יאמר היום בהר ה' יראה והשתא י"ל דכל ההרים שהעמידו עליהם ע"ז ושעבדו קודם שהחזיק אאע"ה בארץ אותם נאסרו לגבוה אך הר המוריה שה' עמק ולא העמידו עליהם ע"ז שם לעבדו עד אחר שנעשה הר ע"י תפילתו של אאע"ה ואז כבר ניתן לו הארץ ואין אדם אוסר דבר שאינו שלו והנה ידע דהע"ה שאין לך הר גבוה וכ' וא"א לבנות בהמ"ק בהר ואין כבודו של מלך לשכון בעמק היינו מקום וע"כ אמר אם אתן שנת לעיני וגו' עד אמצא מקום לה' ויהי משכנות לאביר יעקב שלזה צריך הר ולא מקום ולזה צריך נביא שגילה להם שזה ההר ה' מקום בתחלה ונעשה הר אח"כ אלו דבריו ז"ל ודפח"ח.

⁴ אולם מדרש זה אינו מובא במדרש רבה שלנו. ועיין לקמן בדברי המדרש תנחומא (סו"ס כ"ב).

והישמח משה לכאורה ג"כ הסביר בדרך זה:

ו"ל דזה מה שאמר יעקב אין זה כי אם בית אלקים (בראשית כח יז), דמאי אין זה, היה לו לומר זה בית אלקים. אך ידוע אמרם (ב"ר פס"ט ז') דהר המוריה היה, וסתם הר גבוה נעבד, ואם כן קשה איך יהיה בית אלקים, הא יש נעבד במחבר אצל גבוה. אך השיב דזה יוצא מן הכלל יתר ההרים הגבוהים, וקדוש הוא ולא נעבד, והיינו אין זה כי אם בית אלקים ולא נעבד, ונמצא דבזמן יעקב עדיין לא נעבד, והוא בחרו לבית אלקים, דאברהם אמר בהר ה' סתם (שם בראשית כב יד), ולא אמר זה הר ה', אבל יעקב בחרו, ונמצא אף שקלקלו אחר כך, שוב לא נאסר דהוי בא בגבולו, כמו במרחץ של אפרודיטי (ע"ז מ"ד ע"ב).

ואע"פ שהוא אינו מסביר שה' נתן את ההר לאברהם אבינו, אלא הוא מסביר דיעקב הקדיש אותו, הכונה כנראה היא לאותו הדבר דאין אדם אוסר דבר שאינו שלו, ולכן לאחר זמן יעקב, אע"פ דעבדו אותו הגוים, עדיין מותר.

והישמח משה הסביר לשון יעקב "אין זה כי אם בית אלקים", דהיה לו לומר 'זה בית אלקים'. אלא שיעקב מדגיש לנו שבאמת הר זה לא נעבד, ולכן שייך להיות בית אלקים, שיעקב הקדיש ההר, ונמצא שאף אם קלקלו לאח"כ, מ"מ מכיון דכבר נבחר כבית אלקים, "שוב אין אדם אוסר דבר שאינו שלו."

אולם עדיין צ"ע, שהרי הרמב"ם פסק דאע"פ דאין אדם אוסר דבר שאינו שלו, מ"מ הוא אוסר לגבוה. וזה לשונו בהלכות איסורי המזבח (פרק ד הלכה ו):
הנעבד בין שעבד שלו בין של חבירו בין באונס בין ברצון בין בזדון בין בשגגה בין לפני הקדש בין לאחר הקדש הרי זה אוסר וירעה עד שיפול בו מום קבוע ויפדה בו כמו שביארנו והנעבד הוא וכל מה שעליו אסורין למזבח שכל צפוי נעבד אסורין בהנאה אבל המוקצה הוא אסור ומה שעליו מותר למזבח.

ולפי זה, הדרא קושיא לדוכתא, דאע"פ דהקב"ה נתן הר המוריה לאברהם אבינו (או שיעקב הקדישה), מ"מ כאשר עבדו אותו הגוים, אע"פ שאינו אסור בהנאה, מ"מ הוא אסור לגבוה, ומה הועילו הרב נתן אדלר והישמח משה בתירוצם. הלוא עדיין קשה היאך נבנה בה"מ על הר המוריה.

אולם עיין בתוספות (דף מו. ד"ה בהמה תוכיח) שכתבו "פירוש דאפילו בהמה עצמה אינה נאסרת להדיט אם לא עשה בה מעשה והא דאמרין לקמן בפ' ר' ישמעאל (דף נד.) המשתחוה לבהמת חבירו לא אסרה ה"ה לשל עצמו והא דקאמר חבירו לגלויי דאף בשל חבירו אסרה בעשיית מעשה אי נמי קמ"ל דאף לגבוה לא אסרה כיון שאינה שלו." התוס' הסבירו דהחידוש של הגמ' שהמשתחוה לבהמת חבירו לא אסרה הוי דלא נאסרה אף לגבוה. כלומר, שהתוס' הבינו שהבבלי סובר שהכלל של אין אדם אוסר דבר שאינו שלו ג"כ שייך ומועיל לגבי גבוה.⁵

ועיין בלחם משנה (שם) שדן במקור הרמב"ם, ותמה על הרמב"ם שפסק כנגד הבבלי. ועיין בראב"ד שהשיג כן על מה שכתב הרמב"ם (שם) "בין שעבד שלו בין שעבד של חבירו, וז"ל הראב"ד "א"א במס' ע"ז אוקמה של חבירו בשעשה בה מעשה." כלומר, דאם לא עשה בה מעשה, מכיון דאין אדם אוסר דבר שאינו שלו לא נאסר לגבוה. יוצא מזה, דלפי הבבלי, נחא איך נבנה בה"מ בהר המוריה, דלאחר שניתן לאברהם אבינו (או שיעקב אבינו הקדישה), אע"פ שנעבד, אינו נאסר.

ובאמת, העה"ש העתיד (הלכות אסורי מזבח סימן נ"ה הל' טז,יז) מחמת קושיית הראב"ד ופשטות הגמ' הסביר שהרמב"ם רק פסק שיש לעכ"ם לאסור דבר שאינו שלו לגבוה כאשר עשה בה מעשה, אבל אם לא עשה בה מעשה, אינו אסור לגבוה. ולפי דבריו, נחא דבריו גם לשיטת הרמב"ם. ואלו דבריו:

ובאמת אינו כן דשלו אסור נעבד אפילו בלא מעשה ... אבל של חבירו אינו אסור אא"כ עשה בה מעשה ... וזהו שהשיג עליו הראב"ד ע"ש. ויש מי שתירץ דשם מיירי להדיט (כ"מ), וזהו תימא כדמוכח שם בסוגיא (עלח"מ) ... וכן מה שהשווה נעבד קודם הקדישה לאחר הקדישה ג"כ אינו כן כדאמרין בזהבחים (קיד,א): בשלמא רובע ונרבע משכחת לה דאקדשינהו מעיקרא והדר רבעו אלא מוקצה ונעבד הא אין אדם אוסר דבר שאינו שלו, כלומר ולא משכחת לה אלא בהקדישה אחר שעבדה (לח"מ). אבל באמת דברי הרמב"ם צודקים ומדויקים, דסתם נעבד הוא ע"י מעשה ... ובאמת דין השתחוואה כתב אח"כ ושם פירושו שלו וקודם ההקדש, ולפ"ז כשכתב כאן הנעבד בע"כ פירושו ע"י מעשה ולכן אין חילוק בין שלו לשל חבירו ובין קודם הקדישו ולאחר הקדישו.

אמנם, לפי שיטת הרמב"ם לפי הבנת הראב"ד ושאר נושאי כלים (עיין כס"מ שם) דנעבד אסור לגבוה אפילו אינו שלו, עדיין צ"ע.

ועוד יש להקשות קושיא אחרת לפי כלל המובא בגמ' (ע"ז דף נג:). איתא שם:
הא דאמר רב יהודה אמר רב ישראל שזקף לבינה להשתחוה לה ובא עובד כוכבים והשתחוה לה אסרה מגלן דאסרה אמר רבי אלעזר כתחילה של ארץ ישראל דאמר רחמנא ואשריהם תשרפון באש מכדי ירושה היא להם מאבותיהם ואין אדם אוסר דבר שאינו שלו ואי משום הנך דמעיקרא בביתולא בעלמא סגי להו אלא מדפלחו ישראל לעגל גלו אדעתיהו דניחא להו בעבודת כוכבים וכי אתו עובדי כוכבים שליחותא דידהו עבדי הכי נמי ישראל שזקף לבינה גליא דעתיה דניחא ליה בעבודת כוכבים וכי אתא עובד כוכבים ופלח לה שליחותא דידהו קעביד ודלמא בעגל הוא דניחא להו במידי אחרינא לא אמר קרא אלהיך ישראל מלמד שאיוו לאלוהות הרבה אימא כל דבהדי עגל ניתסרו מכאן ואילך נישתרי מאן מוכח.

⁵ ועוד עיין ס' בית שמואל לגמ' (דף מז.) בענין מים של רבים אין נאסרין.

ועיין רש"י שם ד"ה מאן מוכח שפירש "מי יודע איזו היתה באותה שעה ואיזהו נעבדה אחרי כן".

כלומר, שהגמ' מסיק דאע"פ דאין אדם אוסר דבר שאינו שלו, מ"מ כאשר ניחא להבעל במה שהשני עובד אותו, אין אומרים הכלל של אין אדם אוסר דבר שאינו שלו, ונאסר. והגמ' לומדת דין זה מאיסור של אשירה בא"י (שכל עץ בא"י בשעת כיבוש הארץ נאסר כאשירה) ואומרת שכאשר בני ישראל עבדו את העגל גילו דעתם דניחא להם בע"ז ולכן כל דבר בא"י, אע"פ שהיה א"י שייך כבר לבני, אם בא גוי ועבד באותו זמן, אז נאסר. והגמ' מסיק שצריך לחשוש שעבדו כל עץ במשך הזמן שבני ישראל עבדו את העגל, ויש לכולם דין של אשירה.

וא"כ צ"ע, למה לא נחשוש שגם עבדו כל הר ג"כ במשך הזמן שעבדו את העגל, ואין כלל של אין אדם אוסר דבר שאינו שלו, והר המוריה ג"כ צריך להיות אסור.⁶ (וכן הקשה הסדר יעקב ד"ה ע"פ נביא (דף מ"ה.)).

ואולי יש לפרש דכונת הירושלמי בתירוצם "על פי נביא" היא, שנביא בא והגיד להם שבאמת לא נעבד במשך הזמן שעבדו את העגל. ולפי הגמ' דברים שנעבדו לא היו נאסרים אא"כ עבדו אותם במשך הזמן שבני עבדו את העגל (עיין רש"י שם ד"ה כל בהדי). והנביא בא להגיד לנו שההר מותר, שאפילו אם עבדו את ההר, מ"מ לא עבדו אותו בזמן שישאל עבדו העגל. ולכן עדיין שייך דין שאין אדם אוסר דבר שאינו שלו.

והמשך חכמה ג"כ דן מדוע הר המוריה אינו נאסר אע"פ דבני עבדו את העגל. ואלו דבריו (בראשית כב:ב ד"ה והעלהו): והירושלמי (עבודה זרה פ"ג ה"ה) מקשה על אין לך כל הר וגבעה וכו' ומשני עפ"י דבור, ונראה שקודם הקרבת יצחק לא עבדו ע"ז על ההר רק אחרי הקרבתו שאין לך כל הר וגבעה אבל אין אדם אוסר דבר שאינו שלו אך כיון דפלוני ישראל לעגל גלו דעתיהו דניחא להו (ע' עבודה זרה נג:). וזה ההר הוא הקדש מאברהם ולא מהני נחותא דישאל רק זה ניחא אם א"י מוחזקת מימות אברהם למפרע וע"ז יורה מאמרו של הקב"ה והעלהו על אחד ההרים (היינו להיות לזכרון להבא) אשר אומר שאומר עכשיו, אליך היינו שיהיה אליך מיד ויהיה שלך מוחזק תיכף ודו"ק.

ותמצית דבריו היא, "וזה ההר הוא הקדש מאברהם ולא מהני נחותא דישאל", כלומר, שהיה של הקדש מזמן אברהם אבינו, ודבר של הקדש אינו ברשות בני ישראל. ולכן אינה דומה הר המוריה, שהיה של הקב"ה ולא מהני נחותם של בני ישראל בעבודת העגל של בני ישראל, שהם לא היו הבעלים על ההר, לשאר א"י שהיה של בני ישראל, ולכן נאסרו כל העצים מפני נחותם בע"ז בשעת העגל.

ועוד נראה שזו באמת כונת הישמח משה שהבאנו למעלה (שם), שהוא הבין שיעקב אבינו הקדוש את הר המוריה: "וגם כיון דכבר נבחר לבית ה', שוב אין אדם אוסר דבר שאינו שלו, דבזה לא שייך תירוצי הגמרא בע"ז כיון דפלוני לעגל וכו', דהא כבר נבחר לה', וגם של ישראל אינו, והבן". וכונתו היא, שיעקב הקדיש אותו, ולכן לא היה של בני ישראל וניחותא דב"י לא מהני, שלא היה שלהם. ולכן אפילו אם נעבד, אין אדם אוסר דבר שאינו שלו, ואינו נאסר.⁷

ואף אם נתירץ כן, מ"מ עדיין אנו צריכים לברר לפי שיטת הרמב"ם, מדוע הר המוריה אינו אסור לגבוה.

וכנראה מטעם קושיית אלו, הסדר יעקב רצה לתירץ דכונת הירושלמי היא שבאמת לא עבדו הגוים את מקום המקדש מעולם. שהגוים רק עבדו לראש ההר, ומכיון דעין עיטם יותר גבוה מהר המוריה, לא עבדו במקום המקדש, ולכן מקום המקדש מותר לגמרי. ואלו דבריו:

ויתכן עוד לומר כדאמר' זבחים ד' נד: דמקום המקדש אינו הגבוה ביותר, אלא עין עיטם הוא יותר גבוה, דכתיב ובין כתפיו ישכון, שהכתפים הם הנמוכים מהראש, וא"כ י"ל דהגוים אינם עובדים ע"פ רוב אלא לראש ההר, אבל לא לכל ההר ומש"ה בנו בהמ"ק שם, והא דהוצרכו לנביא, לומר דבאותו מקום באמת לא עבדו, אבל בעין עיטם יתכן שעבדו, ומה"ט לא נבנה שם. וצ"ע.

אולם זה חידוש גדול וכנגד פשטות הגמרא בזבחים (שם).

ובאמת, יש שרצו לתירץ דאף אם נאמר דאדם אוסר דבר שאינו שלו לגבוה, מ"מ אין אדם אוסר דבר של גבוה לגבוה, ואם הוא כבר של הקדש, אינו נאסר אף אם נעבד. עיין בספר פרדס יוסף עה"ת פ' וירא (כב:ב ד"ה ואחי) "דאע"ג דבשל חבירו מהני מעשה לאסור בשל הקדש שהוא של גבוה ל"מ עכ"ל...ושפיר אאע"ה הקדיש אותו תיכף כשנעשה הר. ושוב אין יכולים הגוים לאסרו". ולפי זה נוכל להסביר התירוצי של הרב נתן אדלר, דמכיון דה' נתן את הר המוריה לאברהם אבינו, ואברהם אבינו הקדיש אותו להקב"ה, אז אין לעכו"ם כח לאוסרו אפילו לגבוה. (ועיין בספר פרדס יוסף שדן בזה באריכות.)

⁶ ואע"פ שקשה לומר שאסור בהנאה מכיון שהוא מחובר, מ"מ צריך להיות אסור לגבוה אפילו לשיטת תוספות, דלאורה אין כאן היתר של אין אדם אוסר דבר שאינו שלו. ⁷ ועל פי דרך זה הוא מפרש הפסוקים בישעיה (ב:בג), "והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ד' בראש ההרים ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים. והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלקי יעקב וירנו מדרכיו ונלכה בארחתיו כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם." וז"ל, ועל פי זה יתבאר הפסוק נכון יהיה הר בית ד' בראש ההרים ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים, (והיינו שיהיו גרים לעתיד לבוא, דהא דאין מקבילים גרים (יבמות כ"ד ע"ב), היינו שלא יהיו בגדר ישראל לעם אחד, והבן), (ישעיה ב ג) והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ה', ויקשה להם הלא גבוה ונישא ודאי נעבד הוא ואסור לגבוה, ולכן יאמרו אל בית אלקי יעקב, שמאז נבחר והיו בא בגבולו, וק"ל. היינו, שהגוים יודעים שנעבד אסור לגבוה, ולכן קשה להם איך נבנה בה"מ בהר מוריה. והפסוק הסביר דזה בית של אלקי יעקב ומכיון דהקדיש יעקב אז אין כח לאוסרו.

אולם עדיין צ"ע, שהרי הרמב"ם פסק באותה ההלכה (אס"מ שם) דהנעבד "בין לפני הקדש בין לאחר הקדש הרי זה אסור", דיש לאדם הכח לאסור הקדש לגבוה, ואם יש לאדם הכח לאסור קרבן שכבר הוקדש לגבוה, למה אין לו הכח לאסור את הר המוריה ג"כ, ואע"פ דאברהם אבינו (או יעקב אבינו, לפי הישגח משה) הקדיש את זה לגבוה. וא"כ לפי שיטת הרמב"ם, עדיין צ"ע איך נבנה בה"מ על הר המוריה. (ועיין העה"ש שג"כ מהסביר דזו באמת אינה שיטת הרמב"ם.)

ועיין בבני יששכר (מאמרי חודש ניסן מאמר י"ג ס"ק ו') שכתב:
תביאמו ותטעמו בהר נחלתך כו' ה' ימלך לע"ו. להבין הסמוכות נ"ל ע"פ מה דהקשו הא דקיי"ל דלא ה' בא"י הר וגבעה שלא עבדו הכנענים עלי' ע"ז וא"כ האיך נבנה הבהמ"ק על ההר ותירץ הרב הגדול מהר"א ריזאנ"ס ז"ל (בעל משנה למלך ופרשת דרכים) הביאו הרב החיד"א בס' כסא דוד דף ל"ג ע"א דכ"מ שקנתה השכינה והקדושה דמלכות שמים מקום שוב אינה יכולה הסט"א לקנות שם מקום כי מלכותו לעד קיימת ואמרו רז"ל באבן שתי' שממנה הושעת העולם. כביכול בשעת בריאת העולם התפלל הקב"ה שם ואמר יה"ר שיכבשו רחמי את כעסי ואכנסו כו' וא"כ קנתה מלכות שמים שם מקום ושוב אין מקום להשראת כו' כי מלכותו ית"ש לעד קיימת עיי"ש ועפ"ז תתבונן הפסוקים הנ"ל תביאמו ותטעמו בהר נחלתך מכוון לשבתך פעלת ה' כו' רצ"ל אתה פעלת מן ימי בראשית שיהי' מכוון לשבתך כי קנית שם מקום כביכול וכי תימא הרי עבדו שם ע"ז לזה אמר ה' ימלך לע"ו ע"כ מקום שקנתה מלכות שמים מקום שוב אין מקום כו' והבן הדברים.

ותמצית דבריו כנראה היא, דיש חילוק בין קדושת מקום המקדש לשאר עניני הקדש.⁸ מקום המקדש היא של השכינה הקדושה ואי אפשר לטמא אותו.⁹ ולכן אף אם נאמר דיש כח לאדם לאסור הקדש לגבוה, מקום המקדש הוא יוצא מן הכלל. ובאמת קדושתה אינה תלויה בהקדשת אברהם אבינו (או יעקב אבינו), אלא שעומדת מששת ימי בראשית, ועומדת לעד, ולכן אין לאדם כח לשנותה או לאוסרה. ולכן, אפשר לומר דאפילו לפי שיטת הרמב"ם ניהא (דאף אם נאמר שיש כח לאדם לאסור דבר שאינו שלו לגבוה וגם לאסור הקדש לגבוה, מ"מ אין כח לאסור מקום המקדש) ומותר לבנות בה"מ על הר המוריה.

ואולי יש לפרש בדרך זו את דברי הפני משה שפירש את תירוץ הירושלמי "על פי נביא" לומר, "שהתיר לו בשם המקום ב"ה". הנביא לא התכוון לפסוק הוראת שעה או להגיד לנו שבאמת לא נעבד, אלא שהנביא מודיע לנו דהקב"ה בעצמו 'מתיר' מקום זה ומגיד שאין הר המוריה אסור, דזהו מקומו, מקום השכינה הקדושה, דאינו נטמא ואינו נאסר.

ובאמת, יש להביא סמך שהרמב"ם בעצמו סובר שקדושת מקום המקדש שונה משאר סוגי קדושות. עיין בדברי הרמב"ם (הלכות בית הבחירה פרק ז הלכה ז):
אע"פ שהמקדש היום חרב בעונותינו חייב אדם במוראו כמו שהיה נוהג בו בבניינו לא יכנס אלא למקום שמותר להכנס לשם ולא ישב בעזרה ולא יקל ראשו כנגד שער המזרח שנאמר את שבתותי תשמורו ומקדשי תיראו מה שמירת שבת לעולם אף מורא מקדש לעולם שאע"פ שחרב בקדושתו עומד.

ויש לדון, מה הקשר בין שבת ומקום המקדש שגורם להרמב"ם ללמד שהפסוק מדמה אותם עד כדי כך שהוא לומד שכמו שאנו מחויבים בשמירת שבת לעולם אף אנו מחויבים במורא מקדש לעולם.

והנה, הרבה הקשו על מה הביא הרמב"ם את הפסוק "את שבתותי תשמורו ומקדשי תיראו" ללמד שהמקדש "בקדושתו עומד" ובהלכות בית הבחירה (פרק ו' הלכה טז) כשהרמב"ם פסק שקדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא, הוא הביא את הפסוק "והשמותי את מקדשיכם."¹⁰

ואולי יש להסביר על פי דברי השפתי חיים (מועדים ח"ג עמוד צעד) שהסביר דהרמב"ם הביא את הפסוק "את שבתותי תשמורו ומקדשי תיראו", ללמד לנו שיש קשר עמוק בין המקדש ובין השבת, ואלו דבריו:
קדושת השבת שנקבעה מלעילא, מראשית הבריאה וקדושתה קדושת עולם, שלא כקדושת המועדות, שקביעות הקדושה תלויה בקדושתן של ישראל... וכמוהו גם קדושת בית המקדש, נקבעה קדושתה מלעילא מראשית הבריאה וממנה הושעת כל העולם כולו, אף קדושתה קדושת עולם...

⁸ כן מצינו רעיון כזה במשניות מסכת כלים פרק א' (ו-ט) שיש דרגות בקדושת א"י:

עשר קדושת הן, ארץ ישראל מקדשת מכל הארצות... הר הבית מקדש ממנו... ההיכל מקדש ממנו... קדש הקדשים מקדש מהם, שאין נכנס לשם אלא כהן גדול ביום הכפורים בשעת העבודה.

⁹ עיין דברי הרמב"ם בספר דעת תבונות ס' קס:

ואודיעך ענין עמוק בזה, והוא, כי הכבוד העליון הוא השורה בכל מקום, והוא המחיה את כל הנמצאות, והעיד הכתוב (נחמיה ט, ו'), "ואתה מחיה את כולם", ועל כן נאמר (ישעיהו ו, ג), "מלא כל הארץ כבודו"... ותדעי עוד, שאף על פי שהכבוד בכל מקום, אמנם מתגלה במקום אחד יותר ממקום אחר, והוא מקום מיוחד לו ששם ידרשוהו הרוצים לידבק בו, והוא ענין (דברים יב, ה), "לשכנו תדרשו ובאת שמה", וכתוב (שמות לד, כג), "יראה כל זכורך את פני האדון ה' אלקי ישראל"... ועל ענין זה עומד כל תבנית המשכן והמקדש, מקום לפניו ממקום, עד לפני ולפנים ששם הכבוד שורה לידרש ולימצא למבקשים להידבק בו. וכן יש מקדש למעלה מכוון למקדש של מטה (תחומא ופס"ז משפטים יח).

הרמב"ם כתב שאע"פ שהשכינה שורה בכל מקום, כבודה מתגלה במקום המקדש יותר, דשם היא מקומה, אפילו מקדש למעלה מכוון למקדש של מטה שם. ולכן אפשר להסביר דמקום המקדש הוא של השכינה הקדושה ואי אפשר לטמא אותו.

¹⁰ וז"ל הרמב"ם (הלכות בית הבחירה פרק ו' הל' טז):

ולמה אני אומר במקדש וירושלים קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא ובקדושת שאר א"י לענין שביעית ומעשרות וכיצא בהן לא קדשה לעתיד לבוא לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה ושכינה אינה בטלה והרי הוא אומר והשמותי את מקדשיכם ואמרו חכמים אע"פ ששמומין בקדושתן הן עומדים.

ולפי דבריו, אולי י"ל דבפרק ו' הרמב"ם הסביר שלאחר שנבנה בית ראשון והקדישו אותה, יש מושג של קדושתה מבחינת בה"מ, שאינה בטילה לעתיד לבוא, דאע"פ שקדושה זו נתקדשה ע"י אדם, אין אנו צריכים לקדש אותה פעם שנית.

אולם בפרק ז', הרמב"ם הדגיש שיש מושג של קדושתה שכבר התחילה מששת ימי בראשית מבחינת מקום המקדש. שיש ענין "מורא" ששייך ב'מקום' זה, אפילו אם למעשה אין שם בה"מ (וכמו דמצינו ביעקב, שהיה ירא כאשר הוא לן במקום המקדש אע"פ שהיה שם קודם בנין הבית).¹¹ וקדושה זו נתקדשה ע"י הקב"ה, ולא ע"י אדם. ולכן הביא הרמב"ם פסוק אחר, את הפסוק "את שבתותי תשמורו ומקדשי תיראו". ואע"פ שיכול להיות שהדין של מורא מקדש למעשה התחיל לאחר בנין הבית, מ"מ זהו דין נפרד מדין קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא שנובע מדין קדושת בית המקדש. אלא דין זה של מקום המקדש, של מורא המקדש, נובע מהקדשת הקב"ה מששת ימי בראשית, ולא מהקדשת אדם.¹²

אולם לכל הפחות, לפי דברי השפתי חיים אנו רואים שלפי הרמב"ם קדושת מקום המקדש כבר עומדת מששת ימי בראשית, ועומדת לעד. וכמו שאין לאדם הכח לשנות את השבת בכלל, כך אין לו הכח לשנות או לטמא את מקום המקדש. קדושה זו אינה באה מאדם, ולכן אין אדם יכול לשנותה. לכן, אפילו לפי שיטת הרמב"ם ניהא מדוע אין לאדם כח לאוסרה (אפילו כשעובדה) ומדוע מותר לבנות בה"מ על הר המוריה.

¹¹ בראשית פרק כח: (י) ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה... (יא) ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש (טז) וייקץ יעקב משנתו ויאמר אכן יש ה' במקום הזה ואנכי לא ידעתי (יז) ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלקים וזה שער השמים.

¹² אולם עיין בלשון הרמב"ם בפרק ו' שכתב "שקדושת המקדש... מפני השכינה". ומשמע קצת דלא כדברינו, שלפ"ז קדושת המקדש אינה תלויה בהקדשת האדם אלא משום שהשכינה שורה שם. אולם אע"כ אולי עדיין יש לחלק בין קדושת בית המקדש מבחינת בית המקדש לבין מקום המקדש.